

Бойко Ольга

Бойко Ольга

Boyko Olga

Кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ ДИТИНИ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ РЕБЕНКА С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

SOCIAL INTEGRATION OF CHILDREN WITH RESTRICTED OPPORTUNITIES AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

***Анотація.** У статті автор концентрує увагу на соціально-педагогічній проблемі інтеграції дітей з обмеженими можливостями в масові загальноосвітні школи через призму сучасних поглядів, підходів та перешкод. Аналізуються переваги та недоліки інтеграційних процесів стосовно дітей з порушенням психофізичного розвитку в освітньому та соціальному аспектах. Зосереджується увага на актуальних проблемах, чинних концепціях і відповідних завданнях на шляху освітньої інтеграції дітей з обмеженими можливостями, а також перспективах успішного запровадження її механізмів в Україні. Визначаються можливості реалізації навчально-виховних компетенцій учнів в умовах інклюзивного навчання.*

***Анотация.** В статье автор концентрирует внимание на социально-педагогической проблеме интеграции детей с ограниченными возможностями в массовые общеобразовательные школы через призму современных взглядов, подходов и препятствий. Анализируются преимущества и недостатки интеграционных процессов в отношении детей с нарушением психофизического развития в образовательном и социальном аспектах. Сосредоточивается внимание на актуальных проблемах, существующих концепциях и соответствующих задачах на пути интеграции в образовании детей с ограниченными возможностями, а также перспективах успешного внедрения ее механизмов в Украине. Определяются возможности реализации учебно-воспитательных компетенций учащихся в условиях инклюзивного обучения. Ключевые слова: интеграция в образовании, дети с ограниченными.*

***Annotation.** The work is devoted to pressing problem of integrative and inclusive education. The author shows inconsistencies and restraint in statutory and regulatory activity at implementing inclusive concept in educational establishments. On the grounds of the analysis of existing concepts and theories of social integration the author relates to the issues of integration of children with*

disabilities in society through the prism of modern approaches, challenges and obstacles. Focuses on the existing concepts related tasks on the way of integration of children with disabilities into society and the prospects of successful implementation of its mechanisms in Ukraine. Based on the methodological approaches of the author substantiates forms of social integration of children with disabilities, job, and reveals the prospects of their realization in the modern society.

Ключові слова: освітня інтеграція, діти з обмеженими можливостями, соціальна ізоляція, соціальна інтеграція, інклюзивна освіта.

Ключевые слова: интеграция в образовании, дети с ограниченными возможностями, социальная изоляция, социальная интеграция, инклюзивное образование.

Key words: integration in education, children with disabled, opportunities, social isolation, social integration, inclusive education.

Постановка проблеми. Інституту сім'ї, як осередку оновленого демократичного суспільства, відводиться особливе місце в системі соціальних інститутів. У ситуації інтенсивних економічних, політичних і соціокультурних перетворень саме сім'я, яка виховує дитину з особливими потребами, виявилася в найбільш несприятливої матеріальної та соціально-психологічної ситуації. Відомо, що батьки дітей-школярів складають вікову групу 30-49-річних представників суспільства, які до зазначеного віку досягають певної стабільності соціального і професійного становища, набувають впевненості в завтрашньому дні. Перебудова економічних відносин в Україні відкинула ці сім'ї за межу середнього прожиткового мінімуму, зруйнувала їх стереотип самовизнання, поселила в них невпевненість в завтрашньому дні, низьку самооцінку. Матеріальні та психологічні труднощі, що постають перед сім'єю, привели до виникнення абсолютно нових проблем виховного характеру. Невпевнені в собі батьки перестають бути авторитетом і зразком для наслідування у своїх дітей. Всі ці соціальні проблеми, так чи інакше, відбиваються на життєдіяльності сім'ї, а значить, зачіпають інтереси дітей. Разом з тим від того, як живуть, розвиваються і навчаються діти, залежить майбутнє країни.

У численних дослідженнях було використано різні аспекти і межі соціально-культурної інтеграції та індивідуалізації: філософсько-культурологічний підхід до дослідження проблем і закономірностей особистісного становлення в контексті освоєння потенціалів культури, центральною ідеєю якого є обґрунтування діяльній природи людини (С. Н. Іконнікова, М.С. Каган, Е.С. Маркарян, В.М. Межуєв, Е.В. Соколов); соціально-психологічний зріз проблеми пов'язаний з осмисленням соціалізації

як провідної складової соціально-культурної інтеграції (Л.С. Виготський, А.Н. Леонт'єв, А.В. Петровський, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн); педагогічні аспекти знайшли відображення в дослідженнях умов соціалізації та інкультурації на різних етапах розвитку особистості, виявлення форм і методів оптимізації виховного процесу, обґрунтуванні умов реалізації виховного потенціалу дозвілля (М.А. Аріарській, С.Г. Вершловській, Т.Г. Кисельова, А.Д. Жарков, І.А. Новікова, В.Я. Суртаєв, Ю.А. Стрільців, А.А. Сукало, В.Є. Тріодін, Б.А. Титов).

Різні аспекти педагогічних, психологічних, соціальних проблем реабілітації інвалідів розглядалися в роботах Е. М. Александрової, В.Л. Багрицького, С.А. Беличева, Н.Б. Берхін, А.В. Гордєєвій, В.В. Ковальова, А.Н. Леонт'єва, А.Р. Лурии, А.С. Макаренко і ін. Спеціальними питаннями корекційної педагогіки та спеціальної психології присвячені праці Л.С. Волкової, Р.І. Лалаєва, М.І. Нікітіної, Н.М. Назарової, Г.Н. Леніна. Реабілітаційний і корекційний потенціал художньої дозвільної діяльності розкритий в дисертаційних дослідженнях і монографіях А.З. Свердлова, В.П. Кантора.

Мета статті полягає у дослідженні проблеми соціальної інтеграції дітей з обмеженими можливостями.

Досвід організації програм соціально реабілітації дозволяє зробити висновок про те, що соціально-культурна діяльність є способом допомогти особі з особливими потребами встановити соціальні зв'язки, виявити і розвинути творчі здібності, задовольнити естетичні інтереси, самоутвердитися в складній життєвій ситуації [Юрків].

Тому соціальна реабілітація є важливим напрямом соціальної політики і визначається як комплекс заходів, послуг і умов, які оптимізують процеси адаптації, соціалізації, інкультурації і самореалізації особистості інваліда за рахунок використання коштів, методів і технологій соціокультурної діяльності. Соціокультурна реабілітація допомагає людям з особливими потребами досягати і підтримувати оптимальний ступінь участі в соціальних взаємодіях, забезпечує необхідне якість задоволення потреб і рівень культурної

компетенції. Це створює умови для позитивних змін в способі життя осіб з особливими потребами, розширює рамки його незалежності.

Соціальну інтеграцію можна представити як систему взаємопов'язаних заходів і акцій, націлених на мінімізацію або дозвіл проблем, викликаних певними витратами в сфері реабілітації, соціалізації, інкультурації і т.д. Даний процес буде ефективний в тому випадку, якщо його основу складе спеціально обґрунтована програма.

Програма соціокультурної реабілітації – це система методів, форм і послуг, що здійснюються по відношенню до інвалідів (дітей з особливими потребами та їх батьків) і з їх участю засобами соціально-культурної діяльності з метою оптимізації умов, що сприяють більш ефективної реабілітації (відновлення порушених або утрачених здібностей до громадської, професійної та побутової діяльності), рішення особистісних проблем і більш успішної соціальної інтеграції [9, с. 21].

З огляду на, що соціокультурна реабілітація є складовою частиною соціальної реабілітації, формування цього блоку соціальної реабілітації в бюро медико-соціальної експертизи рекомендується покласти на фахівців із соціальної роботи.

Фахівці виділяють чотири рівні (компоненти) діагностики:

- оцінка загального рівня соціальної адаптації та, відповідно, заходи відновлення при її порушенні;

- діагностика предметної сфери культурних і дозвіллевих інтересів. Слід звернути увагу, що деякі інваліди можуть самостійно визначити таку сферу, для інших це може бути важко.

- визначення найбільш кращої форми мінімізації проблем і реалізації потреб інваліда. Це можуть бути пасивні або активні форми, індивідуальні або групові заняття (в спеціалізованих групах для інвалідів або в групах спільно зі здоровими особами); послуги на дому або в установі та ін .;

- облік показаних для інваліда в зв'язку з тяжкою патологією умов і характеру діяльності [4, С. 29-45].

При розробці програм, орієнтованих на включення дітей і підлітків з

вродженими або рано придбаними дефектами в соціокультурне життя, акцент слід робити на особливостях їхньої психіки і на природних можливостях їх адаптації в життєвому середовищі.

У дитини виділяються різні групи дефектів: первинний, пов'язаний з пошкодженням центральної нервової системи, і вторинні дефекти, ті що відображають порушення психічного розвитку дитини в умовах первинного дефекту. Слід враховувати, що саме вторинні дефекти впливають на прогноз розвитку і можливості психолого-педагогічної корекції та в цілому реабілітації.

Первинний дефект призводить до виникнення багатьох інших відхилень (вторинних, третинних і т.д.), які виникають в процесі розвитку дитини. Наприклад, при різкому зниженні зору у дитини значно знижується можливість знайомитися з навколишнім світом, орієнтуватися в соціальному середовищі, отримувати інформацію. Ці фактори впливають на розвиток наочно-дієвого, наочно-образного мислення, що в свою чергу негативно відбивається на становленні словесно-логічного мислення і речі, так як дитина, позбавлена зору, може вживати слова, недостатньо розуміючи їх значення і не цілком уявляючи, що вони означають. Глухота як первинний дефект тягне за собою порушення мовного розвитку (вторинний дефект) що, в свою чергу, викликає відхилення в становленні словесно-логічного мислення (дефект такого порядку).

Один з основних принципів реабілітації полягає в тому, що корекція повинна починатися можливо більш ранній стадії. Специфіка дитячої інвалідності полягає в тому, що обмеження життєдіяльності виникає в період формування вищих психічних функцій, засвоєння знань і умінь, в період становлення особистості. За концепцією Л.С. Виготського, дитина – це істота з якісно відмінною психікою, своєрідність якої проявляється на кожному віковому ступені. Принцип раннього втручання поширюється і на область інтеграції засобами культурно-дозвілдової діяльності, яка ефективними способами допоможе компенсувати і мінімізувати наслідки інвалідності дитини.

Поряд із загальними закономірностями розвитку психіки дитини слід враховувати вікову періодизацію, а також провідний тип діяльності для

кожного періоду його розвитку.

При визначенні виду, змісту діяльності і використовуваних технологій соціокультурної реабілітації дітей з особливими потребами слід враховувати специфіку розвитку дитини. Онтогенетичний принцип, що має на увазі облік вікових психофізичних особливостей дітей і характер наявних у них порушень, орієнтує реабілітаційний вплив на усунення або зменшення, корекцію або компенсацію порушення в цілях розвитку і саморозвитку особистості [4, с. 37].

На відміну від розвитку і саморозвитку особистості. На відміну від дорослих осіб з обмеженими функціональними можливостями, інвалідність в дитячому віці накладає обмеження не тільки на прояв його особистості, а й на її формування. Відмінність дитячої інвалідності складається також в тому, що вона виникає в осіб, що мають проблеми соціальної інтеграції і адаптації, тому дитина потребує додаткових умов по входженню її в суспільство. Можливі різні моделі інтегрованого навчання та соціокультурної реабілітації: комбіновані, часткові і тимчасові інтеграції в спеціальні групи, повна інтеграція дитини з проблемами в колектив де нормально розвиваються однолітки.

Серед типів провідної діяльності, яка надає найбільш сильний вплив на розвиток дитини, виділяють дві групи. До першої групи входять діяльності, які орієнтують дитину на норми відносин між людьми (безпосередньо-емоційне спілкування немовляти, рольова гра дошкільника, інтимно-особистісні спілкування підлітка). Другу групу складають діяльності, завдяки яким засвоюються суспільно вироблені способи дій з предметами і різні еталони: предметно-маніпулятивні дії дитини раннього віку, навчальна діяльність молодшого школяра і навчально-професійна діяльність старшокласника. У діяльності першого типу розвивається, головним чином, мотиваційна сфера. У діяльності другого типу формується інтелектуально-пізнавальна сфера. Ці дві лінії і утворюють єдиний процес розвитку особистості. Але на кожному віковому етапі переважно розвиток отримує одна з них [6, с. 8-5].

Одне з провідних умов ефективної соціальної інтеграції – розуміння найбільш актуальних проблем, носіями яких є ті чи інші соціокультурні групи дітей з особливими потребами. Охарактеризуємо основні проблеми осіб з

обмеженими функціональними можливостями, враховуючи при цьому, що кожна група проблем має свої чинники. Основні проблеми таких людей викликані даною соціальною проблемою. До них відносяться: низька соціальна адаптованість (в силу недостатньої кваліфікації, слабкою правовою захищеністю і т.д.), що перетворює цих людей в один з соціально значущих чинників відтворення бідності; відособленість і соціальна депривація, яка формує у значної частини населення почуття власної неповноцінності, яке блокує повноцінну участь в соціокультурному житті.

При зростаючій чисельності людей з особливими потребами їх витісненням на периферію соціального розшарування, в групи найбільш вразливих верств населення загрожує зростанням соціальної нестабільності, загрозою розрухи нормативних структур [7, С. 57].

Не менш значущим суб'єктом в плані є проблеми, обумовлені становищем інвалідів в найближчому соціокультурному оточенні: руйнування традиційних сімейних структур, в результаті якого різко обмежується участь інвалідів в повноцінному сімейному житті. Інвалідність дітей тяжким тягарем лежить на батьках, особливо на матері. Вона не тільки обмежує її соціальну, професійну активність, не тільки створює безліч побутових труднощів, але і тримає її в полоні негативних переживань, змушує відчувати комплекс провини, постійно мучитися при вигляді страждань і безпорадності дитини, боятися за його майбутнє; випадання турботи про інвалідів з кола обов'язків церков, що позбавляє інвалідів допомоги з боку священнослужителів і місцевої церковної громади; нерозвиненість соціальних служб, орієнтованих на дітей з особливими потребами, через що останні не мають можливості для участі в соціальному житті, особливо за місцем проживання [1, С. 13-14].

Особливого значення набуває проблема соціальної інтеграції дітей з особливими потребами. Даний процес може розглядатися як один з видів інтегральної реабілітаційної діяльності, який позитивно діє на соціальний статус дитини з особливими потребами. Основною метою соціокультурної реабілітації дитини з особливими потребами є сприяння розвитку дитини як особистості, реалізації її здібностей і можливостей, забезпечення позитивних

змін в способі його життя, а, в кінцевому рахунку – його інтеграція в суспільство. Важливо, щоб в процесі соціокультурної реабілітації були максимально використані потенційні можливості.

Формою соціальної реабілітації дітей з особливими потребами може стати будь-який колектив художньої самодіяльності, аматорське об'єднання, акція, що має суспільне й особистісне значення. Наприклад, в аматорських об'єднаннях, клубах за інтересами можуть розроблятися спеціальні соціокультурні програми і проекти, в які включаються інтерактивні, діалогові, ігрові та інші методики («Школи спілкування», «Школи незалежного життя», об'єднання моделювання, проєктивної діяльності, в тому числі і соціального проєктування із застосуванням соціодрами). Інформаційного забезпечення реабілітаційного та інтеграційного процесу сприятимуть круглі столи з актуальних для дітей і дорослих проблем; конференції з представниками як державних, так і громадських організацій. Соціально-психологічний і педагогічний ефект матиме включення дітей з особливими потребами в діяльність громадських рухів, в соціально-значущі акції («Будинок, в якому я живу», «Екологія і ми», «Допоможи мені») [10, С. 31].

При оцінці ефективності соціокультурної реабілітації слід мати на увазі, що інструментальні результати в даному випадку не являються провідними. Метою соціально-культурної реабілітації є підвищення рівня соціальної адаптації та інтеграції людини, розширення його соціальних зв'язків, відновлення його соціального статусу як активного члена суспільства. Важливими проміжними критеріями ефективності участі у відповідних соціокультурних заходах є: задоволеності дитини-інваліда змістом діяльності і міжособистісними відносинами; бажання розширити сферу своїх занять. Але головне – психологічне самопочуття особистості, віра в свої сили, прагнення самостійно долати свої проблеми і ділитися цим досвідом з іншими.

Діти, статус яких характеризується як соціально неблагополучний, є об'єктом соціальної роботи. Як відзначається М.А. Беляєва, «приводом для соціальної роботи слугує соціальне неблагополуччя окремих людей або груп», тому її мета полягає в тому, щоб «сприяти підвищенню якості життя людей,

більшої соціальної справедливості в розподілі соціальних благ, реалізації прав людини», а «засобами цієї діяльності є різноманітні види допомоги, підтримки, захисту інтересів і потреб людей в необхідних умовах життя, що виражаються в певному рівні добробуту, освіти і культури».

Однак, як було показано вище, об'єктом соціально-педагогічної діяльності вони стають остільки, оскільки при цьому порушується процес їхньої природної соціалізації, їх розвиток починає відхилятися від соціальних норм і правил. Ця різниця зумовлює специфіку соціально-педагогічної діяльності, тобто особливості її змісту, форм, методів, технологій у порівнянні з соціальною роботою, хоча багато в чому вони перетинаються. У той же час і сама соціально-педагогічна діяльність надзвичайно різноманітна. Оскільки це наукове поняття, як і що позначається їм соціально-професійне явище, з'явилося недавно і поки ще перебуває в стадії розробки, не існує і загальноприйнятих класифікацій соціально-педагогічної діяльності [8, С. 340].

Однак уже соціально-педагогічної діяльності. Однак вже сьогодні досить чітко позначився ряд підстав для виділення різновидів соціально-педагогічної діяльності.

Відповідно до цього можна виділити наступні основні категорії дітей, які є об'єктом соціально-педагогічної діяльності:

- діти інваліди;
- діти сироти;
- діти-правопорушники;
- діти групи ризику.

Діти-інваліди (останнім часом намітилася загально гуманістичні тенденція називати цю категорію дітей «діти з обмеженими функціональними можливостями» – це діти, які мають настільки значні захворювання або відхилення в фізичному, психічному, інтелектуальному розвитку, що вони стають суб'єктами спеціального законодавства, прийнятого на загальнодержавному рівні. Віднесення дітей до цієї категорії здійснюється на основі медичних показів спеціальними медико-педагогічними комісіями. Залежно від хвороби або характеру відхилення в розвитку виділяються різні

категорії дітей з обмеженими можливостями: сліпі і слабочуючі, глухі; розумово відсталі, з порушеннями мови, опорно-рухового апарату і ряд інших проблем.

Діти цієї категорії завжди знаходилися в полі зору педагогів – учених і практиків. У радянський період отримала інтенсивний розвиток наука про психофізіологічні особливості розвитку, закономірності навчання і виховання таких дітей, яка носила назву «дефектологія», а в даний час спеціальна, або корекційна педагогіка. Багато досягнень вчених і практичних працівників в області сурдопедагогіки, тифлопедагогіки, олігофренопедагогіки і логопедії отримали широке визнання в світі. У той же час в сучасних умовах деякі теорії, методики і технології спеціальної педагогіки потребують оновлення [7, С. 30].

Слід зазначити, що спочатку допомога цій категорії дітей у всіх країнах, в тому числі і в Україні розвивалася у формі створення спеціалізованих освітньо-виховних установ, в результаті чого поступово посилювалася сегрегація та ізоляція дітей з обмеженими можливостями в суспільстві. Приблизно з середини 70-х рр. ХХ ст. намітилися і стали отримувати все більше поширення, насамперед в економічно розвинених країнах, нові підходи щодо людей, в тому числі і дітей, з обмеженими можливостями, які виражаються поняттям «інтеграція». Існують різні трактування терміна інтеграція в спеціальній педагогіці, але суть їх полягає в тому, що інваліди та інші члени суспільства, що мають обмежені можливості здоров'я, інтелекту, сенсорної сфери та ін. не є соціально відокремленими або ізольованими, беручи участь у всіх видах і формах соціального життя разом і нарівні з остальними [3, С. 18-21.].

Ст. 23 Конвенції ООН про права дитини говорить, що «неповноцінний в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють його впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства», що він має право на особливу турботу і що в особливих потреб неповноцінної дитини допомога, що надається йому, повинна мати на меті «забезпечення неповноцінній дитині ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової

діяльності та доступу до засобів відпочинку таким чином, який призводить до найбільш повного по можливості втягнення дитини в соціальне життя і досягнення розвитку його особистості, включаючи культурний і духовний розвиток дитини» [7, С.52].

Існує ціла система навчання і виховання дітей «групи ризику», дітей з обмеженими можливостями. Це система дошкільно-шкільних спеціальних корекційних установ, в тому числі інтернатного типу, що має багаті традиції, багаторічний досвід роботи з дітьми даної категорії, універсальну комплексну систему корекційно-розвиваючої роботи [7, С.84].

Таким чином, основна відмінна риса дітей групи ризику полягає в тому, що формально, юридично вони можуть вважатися дітьми, що не вимагають особливих підходів (у них є сім'я, батьки, вони відвідують звичайну освітню установу), але фактично в силу причин різного характеру, від них не залежать, ці діти опиняються в ситуації, коли не реалізуються повною мірою або взагалі зневажаються їхні базові права, закріплені Конвенцією ООН про права дитини та іншими законодавчими актами, право на рівень життя, необхідні для їх повноцінного розвитку, і право на освіту. Самі діти самотужки не можуть вирішити ці проблеми. Вони або не можуть їх усвідомити, чи не бачать виходу з важкої життєвої ситуації, в якій опинилися. При цьому діти групи ризику не тільки відчують вплив вкрай негативних факторів, але дуже часто не знаходять допомоги і співчуття з боку оточуючих, тоді як надана в потрібний момент допомога могла б підтримати дитину, допомогти їй подолати труднощі, змінити світогляд, розуміння сенсу життя і стати нормальним громадянином, людиною, особистістю.

Висновки. Отже, необхідно зазначити, що надання такого роду допомоги – дуже складний і тривалий процес. Змінити дитину будь-якого віку, яка має негативний життєвий досвід, негативну оцінку себе і своїх можливостей, перенесла різні травми (психічні, фізичні, сексуальні), відчувала брак любові і турботи з боку батьків, має наслідки різного виду депривації, відчувала на собі відчуженість суспільства і байдужість держави, – надзвичайно важко. Це вимагає особливих знань, володіння специфічними методами і прийомами,

вимагає особливої організації, яка об'єднує багатьох фахівців різного профілю і дозволяє впливати. Саме тому дана категорія дітей потребує не просто допомоги оточуючих, а є спеціально організованою, професійною соціально-педагогічною допомогою, що полягає у виявленні, визначенні та розширенні проблем дитини з метою реалізації та захисту його прав на повноцінний розвиток і освіту. У своїй роботі ми описуємо особливий вид соціально-культурної діяльності, спрямованої на інтеграцію дитини з обмеженими можливостями, на надання різного роду соціально-педагогічної допомоги дітям.

Стаття не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Подальших розвідок потребують питання соціальної адаптації та соціальної реабілітації сімей, що виховують дитину з особливими потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Астапов В. М., Лебединская О. И., Шапиро Б. Ю. Современное состояние проблемы детей с ограниченными возможностями // Детский практический психолог. – 1995. – № 7. С. 13-14.
2. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді : теоретико-методичні основи / О. В. Безпалько. – Монографія. – К. : Наук. світ, 2006. – 363 с.
3. Беляева Л.А. Педагогическая философия и философия образования // Социально-гуманитарные науки в модернизации образования [Текст] / Под ред. Л.Я. Рубинной. Ур. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2013. – 114.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с, С. 278-321.
5. Жижина Л. Н., Петин Б. Ф., Щербич Л. И. К проблеме моделирования социальных служб // Социальная работа. – 1993. – Вып. 8. С. 7-9.

6. Соціальний захист населення України : навч. посіб. / [І. Ф. Гнибіденко, М. В. Кравченко, О. М. Коваль, О. Ф. Новікова та ін.] ; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : Вид-во «Фенікс», 2010. – 212 с.

7. Специальная педагогика : в 3 т. : учеб. Пособие для студ. высш. учеб. Заведений / под. ред. Н. М. Назаровой. – Т. 3 : Педагогические системы специального образования / Н. М. Назарова, Л. И. Аксенова, Л. В. Андреева и др. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 400 с.

8. Томчук С. М. Теоретичний аналіз проблем адаптації дітей з особливими потребами до навчання у школі / С. М. Томчук // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – К. : Кондор, 2005. – С. 339–342.

9. Юрків Я. І. Сутність та специфіка соціально-педагогічної роботи з дітьми з обмеженими можливостями. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю / Я. І. Юрків // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2012. – № 1. – С. 21–28.

10. Karnes, M.V. Zehrbach, R.R. Alternative models for delivering service to young handicapped children / M.V. Karnes // Theory into practice. – June 1972. – U.S. 31-40.